

Pregledni znanstveni članek (1.02)
 BV 72 (2012) 4, 599—608
 UDK: 316.7:37.091.214
 Besedilo prejeto: 09/2012; sprejeto: 12/2012

Igor Babovec

Medkulturni dialog, religije in izobraževanje

Povzetek: Evropske družbe se vse bolj zavedajo potrebe po dialogu med kulturami in religijami. V skladu z evropsko belo knjigo o medkulturnem dialogu in v skladu z drugimi viri je medkulturni dialog pomemben za prihodnost evropskih kultur in narodov. Resničen in pristen dialog krepi zavest o skupni evropski identiteti evropskih narodov, spodbuja revitalizacijo nacionalne kulturne identitete in nove ustvarjalne dosežke. V prispevku predstavljamo ključne elemente pristnega medkulturnega dialoga in pokažemo na razlike med dialoškimi odnosi in drugima tipičnima načinoma medkulturnih stikov, to sta postmoderni relativizem in fundamentalizem. Nato so predloženi rezultati naših lastnih empiričnih raziskav o medkulturnem dialogu v gimnazijskem izobraževanju v Sloveniji in v nekaterih drugih evropskih državah. Čeprav se morda zdi, da religija ne igra pomembnejše vloge pri izobraževanju, naše raziskave kažejo prav nasprotno. Religija je eden od temeljev kulturne identitete. Religija je navzoča takoj, ko se razvije polnejši odnos od gole tolerance, ko osebo sprejmemo v njeni kulturni in zgodovinski identiteti.

Ključne besede: dialog, kultura, fundamentalizem, postmoderni relativizem, komunikacija, predmeti gimnazijskega programa, migracije

Abstract: **Intercultural Dialogue, Religions, and Education**

European societies are becoming increasingly aware of the need for a dialogue among cultures and religions. According to the European White Paper on Intercultural Dialogue and other sources, intercultural dialogue is important for the future of European cultures and nations. A genuine dialogue can strengthen the awareness of a common identity among Europeans, revitalise national cultural identities and strengthen creativity achievements. The paper presents the key elements of a genuine intercultural dialogue and shows the differences between the dialogical attitude and other typical attitudes in intercultural contacts, namely postmodern relativism and fundamentalism. Subsequently, the paper presents the results of own empirical research on intercultural dialogue in the secondary education in Slovenia and some other European countries. Although at times it would seem that religion only plays a marginal role in education, our research shows just the opposite. Religion is one of the foundation stones of cultural identity. Religion is present as soon as a relationship transcending just simple tolerance develops and as soon as contacts reaching the level of cultural identities is encouraged.

Keywords: dialogue, culture, fundamentalism, postmodern relativism, communication, subjects in secondary school, migrations

1. Uvod

Slovenska in evropska družba se vse bolj zavedata nujnosti krepite medkulturne komunikacije in dialoga. Temu vprašanju je bilo v zadnjih letih namenjene precej pozornosti iz več razlogov, med drugim zaradi širjenje evropskih povezav, množičnih migracij, sodobnega pluralizma, različnih vidikov globalizacije, sodobnih komunikacijskih sredstev in zaradi turizma. Očitna je tudi potreba evropskih družb, da na novo poiščejo svojo kulturno identiteto v času, ko je evropska civilizacija postala le ena od civilizacij sveta.

Če se ozremo na migracije, lahko rečemo, da sta se še pred desetletji glede stikov med kulturami zdeli stvarni le dve rešitve: asimilacija ali ameriški talilni lonec; danes ni več tako. Prioriteta je integracija, ki dopušča in upošteva kulturno različnost in glede identitete priznava pomembno vlogo izvorni kulturi priseljencev. Zdi se nam, da to kaže na temeljno vprašanje sedanjosti: kako bodo ljudje različnih kultur živeli skupaj – ne eden nad drugim ali drug mimo drugega, ampak drug z drugim.

Če si v tej luči ogledamo projekt evropskega povezovanja, je jasno razvidno, da ta projekt ne more ostati le na ravni politike in ekonomije. Kulturni vidik evropskih povezav je bil pomemben že njenim ustanovim očetom. V sedanjem nujnem, a pogosto preveč birokratskem ukvarjanju z institucionalnimi vidiki evropskih povezav ne bi smeli pozabiti osrednje vizije Roberta Schumana (2003): »Evropa mora biti najprej kulturna skupnost v najbolj vzvišenem pomenu te besede.« Povedano drugače: kakor mora Evropa razvijati ekonomijo in politiko, mora razvijati tudi srce in duha. Pol stoletja pozneje Romano Prodi (2002, 23–24) ugotavlja: »Vse bolj kaže, da je iskanje evropske ›duše‹ glavno vprašanje, ki se tika prihodnosti našega kontinenta. Mi načrtujemo pot prihodnosti za naše institucije /.../, vendar nima nihče predstave, kako naj se ponovno zgradi duša Evrope.« Po Prodiu je sreča, da v Evropi ne obstaja dominantna kultura. »O tem, kako zgraditi našo skupno (skupnostno) prihodnost, je potreben dialog.«

Drugače rečeno, v času po padcu velikih ideologij je odprt prostor novemu, pri tem pa po mnenju mnogih lahko igra pomembno vlogo dialoškost. Vendar: katera so značilnosti pristne dialoškosti in kako jo razvijati – ter koliko so že navzoče v sodobnih družbah in v izobraževanju? Kakšna je vloga religije pri tem? Pri odgovarjanju na ta vprašanja bomo poleg literature, navedene v referencah, uporabili dva primarna vira, evropsko raziskavo o medkulturnem dialogu Flash Eurobarometer št. 217, ki je potekala v sedemindvajsetih državah EU novembra 2007 (Intercultural dialogue in Europe 2007), in svojo lastno raziskavo, izvedeno v okviru CRP projekta Vzgoja in izobraževanje za medkulturni dialog (Bahovec idr. 2010).

2. Zakaj sploh dialog med kulturami?

Zivimo v prelomnem času, ko so minile trdne prepričanosti moderne dobe in značilnosti novega obdobja še niso povsem jasne. O koncu moderne so med prvimi na različnih področjih pisali med filozofi Nikolaj Berdjajev (1924), med so-

ciologi Pitirim Sorokin (1937–1941), med teologi Romano Guardini (1950), med zgodovinarji Arnold Toynbee (1936–1954).¹ Avtorji so si edini, da se mora v zahodni civilizaciji bistveno spremeniti njena notranja orientiranost. Po analizi vseh avtorjev se je končalo vrhunsko obdobje moderne dobe, zato se bodo bolj kakor njeni pozitivni vidiki širili negativni. Prenova zahodne civilizacije bi potrebovala predvsem prehod iz prevladujoče usmerjenosti v materialno bogastvo in čutno-zaznavno plat življenja k večji pozornosti do globljih vsebin kulture in do duhovnega elementa življenja. Zaradi gospodarske rasti v drugi polovici 20. stoletja se je zdelo, da so analize teh avtorjev napačne, a sedanja kriza očitno kaže, da to ni tako. Podobne ocene, da zahodna civilizacija ne more ostati trdna, če se ne obrne h globlji etični utemeljenosti, h kulturno-duhovnemu preporodu, ali kakor se je izrazil Havel (1998), k eksistencialni revoluciji, revoluciji duha, so postale sestavni del govora na vseh ravneh sodobne družbe.

Glede izhoda iz sodobne krize zahodne civilizacije je treba dodati, da ima pri tem velik pomen religija oziroma religije in vera. Zakaj? Najprej, praktično vse civilizacije so utemeljene v religiji ali vsaj v pogledih na svet (zahodna civilizacija v razsvetljenskem sekularizmu). Zato ne preseneča: Küng (2001) je postavil tezo, da miru med civilizacijami ne bo brez dialoga med njimi – tega dialoga pa tudi ne, če ne bo dialoga med religijami.

3. Dialog kot drža, ki presega nasprotja relativizma in fundamentalizma in odgovarja na omejitve multikulturalizma

Večini evropskih držav je multikulturalnost dejstvo, a to še ne pomeni, da bi se razvila tudi pristna medkulturnost. Da je medkulturne komunikacije malo, se kaže tudi tako, da večini sodobnih evropskih družb ni uspelo dobro integrirati priseljencev, zlasti ne migrantov iz neevropskih držav. Menimo, da je to tudi zato, ker je na Zahodu kot alternativa asimilaciji prevladovala takšna oblika multikulturalizma, ki je ljudem različnih kulturnih, etničnih in religioznih identitet omogočala, da so živeli drug ob drugem in sodelovali na nekaterih področjih življenja (predvsem na ekonomskem), vendar so zaradi odsotnosti globlje komunikacije drug drugemu ostajali precej tuji. To je v nekaterih primerih vodilo v nasprotja, v spore in celo v spopad med skupinami različnimi kultur. Dogodki iz zadnjih let v Angliji, v Franciji, na Danskem in na Nizozemske so le najbolj vidni pokazatelji problema, katerega razsežnosti so mnogo obširnejše in globlje. Vendar ta tip multikulturalizma ni bil značilen le za odnos do priseljencev – pogosto so bili takšni tudi odnosi med različnimi (sub)kulturami znotraj zahodne kulture.

V tem kontekstu je treba opozoriti, da je Ernest Gellner (1992) že pred dvema desetletjema opredelil tri prevladujoče in pretežno samozadostne načine mišlje-

¹ Govorimo o delih: N. Berdjajev, *Novoe srednevekov'e: Razmyšlenie o sud'be Rossii i Evropy* (izid 1924; slov. prevod 1999); P. A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics* (1937–1941; povzeto 1957); A. Toynbee, *A Study of History* (1936–1954); R. Guardini, *Das Ende der Neuzeit. Ein Versuch zur Orientierung* (1950).

nja, delovanja in življenjske drže v Evropi: postmoderni relativizem, racionalistični ali razsvetljenski fundamentalizem in religiozni fundamentalizem (zanj je bil to islamski fundamentalizem).

Podobno razmišljajo tudi mnogi drugi avtorji, ki večinoma govorijo o dveh držah: o postmoderni relativistični drži in o fundamentalistični drži. Peter Berger in Thomas Luckmann (1999) obe drži povezujeta z razmahom sodobnega pluralizma in z njim povezano tlečo krizo smisla. Pluralizem, ki je prinesel osvoboditev od pretesnih družbenih vezi v tradicionalnih družbah in od zatiralskih okvirov modernih kolektivističnih ideologij, ima tudi manj svetlo plat, saj je spodkopal običajne okvire oblikovanja, ohranjanja in posredovanja smisla. Posameznik, izkoreninjen iz skupnostnih vezi, je izgubil osnovno samoumevno orientacijo. »Moderni pluralizem vodi v veliko relativizacijo sistemov vrednot in tolmačenj. /.../ Posledica tega je dezorientacija posameznika in celih skupin ...« (Berger in Luckmann 1999, 37) Takšno vedenje se odlično prilagaja mišljenju postmodernega relativizma. Drug obraz je temu nasprotna drža fundamentalizma. Po Bergerju in Luckmannu sta relativistična in fundamentalistična drža kot odgovora na sodobni pluralizem nezadostni in celo nevarni, saj bodisi krepita krizo smisla (relativizem) bodisi onemogočata mirno sobivanje v pluralnih multikulturnih družbah (fundamentalizem).

Očitno je, da fundamentalistična in relativistična drža onemogočata pristno srečanje z drugim in z njegovo kulturo, to je pristni dialog. Ker je dialog povezan z spoštovanjem drugega kot človeka, je fundamentalizem »absolutna ovira dialogu« – trdna prepričanost fundamentalizmov v »svoj prav«, v svojo lastno resnico in v svoje lastne vrednote onemogoča sprejemanje drugega kot enakopravnega, saj je vnaprej jasno, da drugi nima pravih pogledov, prave vere, prave kulture (Balin 2003, 426). Nasprotno pa je relativizem »invertirana oblika fundamentalizma: nič nima take vrednosti, da bi jo bilo vredno posredovati komu drugemu« (427).

V tem kontekstu ni težko razumeti priporočila evropske bele knjige o medkulturnem dialogu *Živeti skupaj kot enaki v dostojanstvu* (Council of Europe 2008), ki medkulturni dialog prepoznava kot priložnost za izboljšanje sožitja med narodi in državami – in znotraj njih in za poglobitev in oplemenitenje njihove kulturne identitete.

Jan Figel (2008), evropski komisar za izobraževanje, usposabljanje, kulturo in mladino, je v letu medkulturnega dialoga poudaril, da se Evropa v 21. stoletju sooča z novim izzivom: »Na osnovi enakopravnosti moramo gojiti spoštljivo izmenjavo pogledov med posamezniki in skupinami iz različnih kulturnih okolij. Želimo preseči večkulturne družbe, kjer kulture in kulturne skupine preprosto obstajajo ena ob drugi, kjer živijo »vzporedna življenja«, kot so to pred nekaj leti opisali v poročilu o skupnostih v Veliki Britaniji. Postati moramo medkulturne družbe, kjer pluralne kulture medsebojno sodelujejo v dialogu in deljeni (so)odgovornosti.« Evropsko leto medkulturnega dialoga se mu zdi pomemben del prizadevanj, da »presežemo strpnost in v Evropi dosežemo pravo medkulturnost«.

Na kratko rečeno, teza, da je medkulturni dialog potencialno plodovit koncept, vključuje naslednje: 1. pristni dialog krepi zavest o skupni evropski identiteti evrop-

skih narodov – torej povezanost; 2. pristni dialog spodbuja revitalizacijo nacionalne kulturne identitete; 3. pristni dialog krepi nove ustvarjalne dosežke.

4. Migracije in tipični odnosi med kulturami

Na tem mestu preidimo k ugotovitvam naše lastne raziskave o medkulturnem dialogu (Bahovec 2010). Iz te raziskave so vzeti tudi vsi uporabljeni intervjuji.

Globinski intervjuji z migranti so pokazali, da so migranti do kulture, v katero so vstopili, razvili pet tipičnih ravnanj. V prvi generaciji je pogosta »kulturna oddaljenost, tudi delna separacija«. Intervjuvanka, denimo, je o generaciji staršev rekla: starši »pošljejo otroke v šolo, gredo v trgovino, sicer pa živijo življenje kot v matični državi«. V spremembah se počutijo negotovi in si jih ne žele.

Drugi tip je »integracija«, ki jo po mnenju intervjuvancev goji predvsem del druge generacije. V tem primeru se migranti skušajo »čim bolj vključit v tukajšnje okolje in ohranit matično identiteto«, in to na način, da »matična identiteta pripomore pri vključevanju«. Ljudje v tem prostoru imajo eno kulturo, »jaz prihajam iz druge kulture in zdaj poskušam iz te kulture vzeti najboljše stvari in jih vključit v to kulturo in okolje, da združim te dve stvari, da lahko skupaj delujejo še boljše«.

Vendar takšna – po oceni intervjuvancev – ni vsa druga generacija, nasprotno, precej ljudi se vede radikalno nasprotno: »Drug stil je vztrajno *zavračanje tega okolja* in te kulture tukaj in poskušanje *živet svojo matično kulturo* v tem okolju tukaj.« Vendar tu ni mogoče živeti in se vesti, kakor bi se v Bosni, od koder je bila intervjuvanka. Najdejo se skupine, ki si »popolnoma nič ne želijo iz tega okolja. Želijo vztrajno živeti svojo kulturo v tem okolju.«, To pa povzroča konflikt.

Druga dva prepoznavna tipa sta bila kriza identitete in težnja po čim močnejši asimilaciji. Menimo, da sta ti reakciji povezani, vsaj glede identitete: migranti pogosto potožijo, da pravzaprav niso nikjer doma, da so dvojni tujci; to lahko vodi v večletno situacijo »krize identitete«, kakor se je zgodilo eni naših intervjuvank.

5. Izobraževanje in medkulturni dialog

Vzgoraj omenjeni raziskavi smo izvedli tudi anketo med gimnazijskimi dijaki. Vzorec je precej dobro pokrival geografsko različnost Slovenije; sto petdeset odgovorov je dovolj, da so se pokazali tipične razlike med mladimi.

Med mladimi je medkulturnih stikov veliko. Na vprašanje, ali so (zunaj šole) v zadnjih sedmih dneh imeli osebni ali virtualni stik z ljudmi drugačne kulture, kakor so oni, jih je največ (68 %) navedlo stike z ljudmi drugačne religije, nato pa drugačnega etničnega izvora (60 %).

Dve vprašanji sta zadevali odnos do svoje in do drugih kultur, kako močno se nekdo strinja s trditvijo A: »da mladim koristijo stiki z mladino iz drugačnih kulturnih okolij«, in s trditvijo B: »da morajo mladi ostati povezani s tradicijami njihove

družine«. S kombinacijo obeh vprašanj smo dobili tri skupine: »odprti patrioti« so se strinjali s trditvijo A in s trditvijo B, »kozmpoliti« le s trditvijo B, »drugi« niso bili odprti za stike z ljudmi drugačne kulture. Rezultati v tabeli 1 kažejo, da so dijaki na splošno bolj odprti kakor celotna populacija EU 27 in Slovenije in da daleč prevladuje drža odprtih patriotov.

	Dijaki (2009)	EU27 (2007)	Slovenci (2007)
Odprti patrioti	80,3 %	59,1 %	71,1 %
Kozmpoliti	14,8 %	26,9 %	16,5 %
Drugi	4,9 %	14,0 %	12,4 %

Tabela 1: *Deleži (v %) odprtih patriotov, kozmpolitov in drugih*
Vir: Bahovec idr. (2010; anketa 2009) in Intercultural dialogue in Europe (2007, 8–9)

V anketi smo spraševali tudi o tem, koliko gimnazijski program izobražuje glede odnosa med kulturnimi stiki in dialogom. Večina odgovarjajočih (61 %) jih je menila, da je temam »vzgoje in izobraževanja za medkulturni dialog namenjene premalo pozornosti«, še več (71 %) pa, da je »tema obravnavana premalo obsežno«. To ni presenetljivo, saj so navedli zelo malo predmetov, pri katerih »so se srečali z vsebinami, ki se nanašajo na stike med kulturami« ali so pri njih »omenjali medkulturni dialog«: na obe vprašanji jih je več kakor 5 % navedlo le sociologijo in geografijo, na prvo še zgodovino. Kakor kaže, v gimnazijskem programu medkulturni stiki nimajo pomembnega mesta – zlasti preseneča, da tega ni pri jezikih.

Besedi dialog in medkulturnost imata v izobraževalnem procesu več pomenov. Analiza učnih načrtov gimnazijskih predmetov pokaže naslednje pomene dialoga: 1. najpogosteje se omenja pomen komunikacije, govornega sporazumevanja (obvladanje jezika); 2. podobno pogosto so tako označene medkulturne kompetence (zmožnosti in razumevanje druge kulture); 3. bistveno manj je uporabe v pomenu »kultura dialoga« in »medkulturni dialog«.

Končno smo v anketi dijakom zastavili tudi dve vprašanji o njihovem razumevanju medkulturnega dialoga. Najprej smo jih vprašali o njihovem strinjanju s predlagano definicijo medkulturnega dialoga, ki smo jo oblikovali kot povzetek več definicij različnih tekstov EU, predvsem smo uporabili White Paper on Intercultural Dialogue (Council of Europe 2008) in poročila ERICarts inštituta (2008), vendar jim tega nismo povedali; nato pa smo se pozanimali o tem, ali menijo, da med strpnostjo (v odnosih do ljudi drugačnih kultur) in medkulturnim dialogom obstajajo razlike.

Predlagana definicija je bila:

»Medkulturni dialog je več kot gola »toleranca drugega«. Je (do drugega) odprt in spoštljiv stik in izmenjava med posamezniki, skupinami in organizacijami z različnimi kulturami ali različnimi pogledi na svet. Osnova medkulturnega dialoga izhaja iz sprejemanja enakega dostojanstva in vzajemnega spoštovanja partnerjev dialoga.

Medkulturni dialog omogoča globlje razumevanja različnih pogledov, perspektiv in konkretnih življenjskih praks; poveča participacijo, svobodo in možnost izbiranja; krepi enakost; omogoča ustvarjalne procese. V medkulturnem dialogu se lahko razvijejo inovativni procesi, v katerih se na osnovi izzivov in uvidov ustvarijo nove oblike in izrazi, nove vrednote in življenjske prakse.«

Zanimivo je, da se s takšnim opisom »močno strinja« 52 % dijakov. Odgovori dijakov tudi kažejo: večinoma menijo, da so med strpnostjo med ljudmi različnih kultur in medkulturnim dialogom razlike; 35 % jih pravi, da so »razlike velike«, 56 % pa, da »razlike so, a ne bistvene«.

Ko smo iskali povezave med različnimi vprašanji, smo odkrili zanimivo korelacijo. Tisti, ki se bolj strinjajo z evropsko definicijo medkulturnega dialoga, so »hkra- ti bolj naklonjeni tako odprti držji do drugih kultur kot pomenu ohranjanja lastne kulture«. Drugače rečeno, pozitivni patriotizem gre z roko v roki z odprtostjo za medkulturni dialog.

6. Vloga religij pri medkulturnih stikih

Čeprav se morda zdi, da v izobraževanju religije ne igrajo pomembnejše vloge, se kmalu pokaže nasprotno. Ko smo, denimo, spraševali migrante iz nekdanje skupne države o njihovi kulturi, so se praktično vsi (razen enega) tudi religiozno opredelili (Srbi, Bošnjaki, Hrvati in Madžar iz Vojvodine). Svoje kulture si niti zamisliti niso mogli brez povezanosti z religijo (ne glede na to, da skoraj nihče ni bil močno osebno veren).

V Luksemburgu sta oba intervjuvana učitelja opozorila na vlogo religije v stikih z učenci. Eden je povedal o svoji učenki, da vsak dan bere Koran. A ne govorimo le o povezanosti religije z branjem, pomembnih je veliko elementov identitete. Intervjuvanka je rekla, da pri migrantih islamskega izvora ni mogoče brez religije razumeti, kaj zanje pomenijo prazniki, smrt, veselje, oblačenje ... in mnogo drugih vsebin vsakdanje kulture. »Mi, katoliki, večina naših ljudi ne razume, zakaj je religija tako pomembna zanje. Ker za nas ni pomembna, /.../ se zdi, kot da so fanatiki.« Zato želijo biti v javnosti tolerantni in zadržani, »doma pa je religija zelo pomembna«. Med ramadanom nekateri učenci nič ne jedo, nekateri tudi pijejo ne. Če jih želimo spoštovati – tako učiteljica –, je smiselno, da jih sprejemamo v njihovem praznovanju, torej v tašnikih dneh ni pisnih nalog, spraševanja. Drugače rečeno, šolski urnik bi moral upoštevati verske praznike vseh učencev.

Seveda so lahko tudi pri verujočih težave. Primer: ko so na neki slovenski gimnaziji povabili par učencev muslimanov iz Bosne, da so spregovorili o islamu, je posredovanje počasi iz nevtralnosti prešlo v vrednotenje različnih kultur in v podarjanje prednosti islama. Razumljivo, posledica je bila konflikt med učenci. Ali bi bila primerna rešitev, da se o veri in o religiji v šolskem prostoru nič ne govori, drugače rečeno, da se nevtralnost šole izvaja kot odsotnost te teme? Intervjuvan- ci menijo, da ne.

7. Namesto sklepa: dialog kot izziv prihodnosti

Vizvajanju smo pokazali, da je pristna dialoškost prej izziv in težnja kakor prevladujoča stvarnost sodobnih družb. Prevladujoči tok družbe dialogu ni naklonjen in ne kaže, da bi lahko kmalu pričakovali kak večji premik. A po našem mnenju so potenciali pristnega dialoga tako pomembni, da se je zanj kljub temu smiselno prizadevati.

Razvijanje medkulturnega dialoga in dialoga znotraj kultur (brez zadnjega prvega ni) je po našem mnenju povezano z nekaterimi značilnostmi, med njimi tudi:

1. Dialog potrebuje »pozitivno in dejavno odprtost« do drugega, »priznavanje drugega«, tako njegove individualnosti kakor njegove kulture in zgodovine, medsebojno spoštovanje.
2. Dialoga potrebuje »točke srečanja«, stika dveh kultur (ali oseb). Te točke se morajo dotikati »kulturne identitete« in ne le interesov. Dialog tako ne vodi k izgubi identitete, ampak k prečiščenju in utrditvi identitete.
3. Priznavati je treba »razlike v kulturni identiteti«, pri tem pa se zavedati, da je kultura kakor ledena gora, katere večji del ni vedno dostopen ljudem, ki ne delijo te kulture. V globino druge kulture lahko vstopimo šele, ko prejmemo ključ njenega razumevanja, tega pa ni brez medsebojnega zaupanja.
4. Dialog je najprej drža, način izražanja komunikacije, odnos do drugega in proces. To so intervjuvanci izrazili tudi takole: »Če imaš predsodke o drugi kulturi, zelo težko sprejmeš drugega človeka.« »Kot učitelj moraš paziti na to, da ne užališ nobenega čustva kateregakoli naroda ali narodnosti, katerekoli religije.« »Cinizem spodkopava korenine možnosti pristnega dialoga.« »Resnica v dialogu ne pripada eni osebi, pripada obema partnerjema. Gre za zavedanje skupnega iskanja resnice.«
5. Med pomembnimi elementi pristne dialoškosti je razvijanje razločevanja.

Omenimo še nekaj uspešnih dialoških procesov v preteklosti. Med izrazitimi zgledi takšnega srečanja kultur omenimo rojstvo »po-rimske« krščanske Evrope, delo Cirila in Metoda in njunih naslednikov (svoj lastni jezik v liturgiji več stoletij pred latinskim Zahodom!), nastop in razvoj renesančne kulture, slovenski narodni prepород v 19. stoletju, razcvet ruske kulture v drugi polovici 19. stoletja itd. Ti primeri kažejo, da pristni dialog med kulturami ni nemogoč, nasprotno: navedeni in drugi zgledi kažejo, kako pomemben je bil ta dialog v preteklosti, in najbrž lahko sklepamo, da je tako tudi v sedanosti.

Reference

- Bahovec, Igor, Frane Adam, Vinko Potočnik, Nevenka Bogataj in Jožica Virk Rode.** 2010. Vzgoja in izobraževanje za medkulturni dialog: razširjeno zaključno poročilo o rezultatih opravljene raziskovalnega dela v okviru CRP Konkurenčnost Slovenije 2006–2013. Ljubljana: s.n.
- Bahovec, Igor.** 2009. *Postmoderna kultura in duhovnost: religioznost med new agem in krščanstvom*. Ljubljana: Inštitut za razvojne in strateške analize.
- Ballin, Ernst H.** 2003. European Identity and Interreligious Dialogue. V: Wil Arts, Jacques Hage-naars in Loek Halman, ur. *The Cultural Diversity of European Unity*, 421–432. Leiden-Boston: Brill.
- Berger, Peter L., in Thomas Luckmann.** 1999 [1995]. *Modernost, pluralizem in kriza smisla: Orientacija modernega človeka*. Ljubljana: Nova revija.
- ERICarts Institut.** 2008. Intercultural Dialogue and Cultural Policies. <http://www.culturalpolicies.net/web/intercultural-dialogue.php> (pridobljeno 10. 5. 2012).
- Figel, Jan** 2008. Medkulturni dialog kot dolgoročna prioriteta Evropske unije. V: *Medkulturni dialog kot temeljna vrednota EU: mednarodna konferenca, Slovenija, 7. in 8. januar, 23–30*. Koper: FHŠ.
- Gellner, Ernest.** 1992. *Postmodernism, Reason and Religion*. London: Routledge.
- Havel, Václav.** 1998. Vera v svetu. *Ampak: dodatek Nove revije*, št. 199/200:18–21.
- Intercultural dialogue in Europe: Summary.** 2007. Flash EB Series #217. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_217_sum_en.pdf (pridobljeno 10. 9. 2008).
- Küng, Hans.** 2001. *Global Responsibility: In Searching of a New World Ethic*. New York: Continuum.
- Prodi, Romano.** 2002 [1999]. *Moja Evropa*. Beograd: BMG.
- Schuman, Robert.** 2003 [1963]. *Za Evropo*. Celje: Mohorjeva družba.
- Council of Europe.** 2008. White Paper on Intercultural Dialogue: »Living together as equals in dignity«. 7.5. Strasbourg. http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/source/white%20paper_final_revised_en.pdf (pridobljeno 5. 11. 2009).